

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 34 (2013)

Δελτίον ΧΑΕ 34 (2013), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη (1961-2010)

Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Αϊ-Μιχαήλ στο Βουνό στην Άνω Κορακιάνα Κέρκυρας

Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1710](https://doi.org/10.12681/dchae.1710)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ. (2013). Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του Αϊ-Μιχαήλ στο Βουνό στην Άνω Κορακιάνα Κέρκυρας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 34, 91–106. <https://doi.org/10.12681/dchae.1710>

ΟΙ BYZANTINEΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΪ-ΜΙΧΑΗΛΗ ΣΤΟ ΒΟΥΝΟ ΣΤΗΝ ΑΝΩ ΚΟΡΑΚΙΑΝΑ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ μονόχωρου ξυλόστεγου ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ στὴν Ἄνω Κορακιὰνα Κερκύρας ἀνάγεται στὸν 11ο αἰῶνα καὶ διασώζει τοιχογραφίες ποὺ παρουσιάζουν πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τὸν διάκοσμο τοῦ χρονολογημένου στὸ 1074/5 ναΐσκου τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸ γειτονικὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος, π.χ. στὴν Θεοφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, στὴν ἀπεικόνιση τοῦ ἐπωνύμου ἁγίου στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδος καὶ στὴν χρῆση τῆς ἰσοψηφίας τῆς λέξεως ἀμὴν στὴν κτιτορικὴ ἐπιγραφή.

The east part of the single-aisled timber-roofed church of St. Michael in Ano Korakiana, Corfu, dates to the 11th century and preserves wall paintings that display many similarities with the decoration of the chapel of St. Mercurios, dated to 1074/5, in the neighboring village of Agios Markos, e.g. in the Theophany of the east gable, in the representation of the eponymous saint in the semi-dome of the apse and in the use of the numerical value of the word amen in the dedicatory inscription.

Ὁ ναὸς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαὴλ στὴν βόρεια παρυφῆ τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ἄνω Κορακιάνας στὴν Κέρκυρα εἶναι μίᾳ ξυλόστεγῃ μονόχωρῃ αἵθουσα κτισμένη μὲ ἀργολιθοδομή, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 12,20×3,98 μ. χωρὶς τὴν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα ποὺ ἐξέχει στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ. Τὸ σημερινὸ κτήριο ἔχει ἐνσωματώσει στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, καὶ μέχρις ἀποστάσεως 6,12 μ. ἀπὸ τὴν βορειοανατολικὴ γωνία, ἀρχαιότερο ναό, ποὺ εἶχε μικρότερο ὕψος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν τοιχοποιία τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ἐγγράφονται ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδας δύο κόγχες. Στὴν νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ Ἱεροῦ προεξέχει ὁ φυσικὸς βράχος. Τὸ δάπεδο, στρωμένο μὲ ὀρθογώνιες πλάκες ἀπὸ πωρόλιθο, ἔχει καλυφθεῖ σὲ ὀρισμένα σημεῖα μὲ τσιμέντο. Τὸ ὀρθογώνιο παράθυρο τῆς ἀψίδας, τειχισμένο σήμερα, προήλθε ἀπὸ τὴν διεύρυνση τοῦ ἀρχικοῦ παραθύρου, κατὰ τὴν ὁποία καταστράφηκε μέρος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἱεροῦ. Μεταγενέστερο εἶναι καὶ τὸ ὀρθογώνιο παράθυρο στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ εἴσοδος στὸ μνημεῖο γίνεται ἀπὸ δύο θύρες, ποὺ ἀνοίγονται στὴν δυτικὴ καὶ τὴν νότια πλευρὰ.

Μεγάλο μέρος τῆς στέγης κατέρρευσε περὶ τὸ 1970, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρουσιάσουν ἀπόκλιση οἱ πλάγιοι τοῖχοι. Ἡ τοιχοποιία στερεώθηκε, ἀντηρίδες κατασκευάσθηκαν στὴν βορειοανατολικὴ καὶ τὴν νοτιοανατολικὴ γωνία καὶ ἡ ξύλινη κεραμοσκεπὴς στέγη ἀνακατασκευάσθηκε τὸ 1976 ἀπὸ τὴν ἀρμοδιὰ 8ῆ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Ἰωαννίνων ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ πολιτικοῦ μηχανικοῦ κ. Στέλιου Βλάχου. Τὸ 1987 στερεώθηκαν μεγάλες ρωγμές, μερικὲς διαμπερεῖς, σύμφωνα μὲ μελέτη στερεώσεως τοῦ κτηρίου ποὺ συνέταξε ὁ πολιτικὸς μηχανικὸς κ. Σπύρος Βερβιτσιώτης. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία τοποθέτησε τὸ 1984 ξύλινα παράθυρα μὲ μεταλλικὸ πλέγμα καὶ συντήρησε τὶς θύρες καὶ τὴν στέγη.

Τέμπλο ἀπὸ γυψόλιθο, ἐτοιμόρροπο ἀπὸ χρόνια, ἀνάγεται στὶς ἐπεμβάσεις τῆς ὄψιμης Ἐνετοκρατίας. Τὴν θέση τῶν φορητῶν εἰκόνων καταλαμβάνουν τοιχογραφίες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πολλὲ ἐφθαρμένες σήμερα, διατεταγμένες σὲ τέσσερις ζῶνες: θωράκια, δεσποτικὲς εἰκόνες, δωδεκάορτο, ἔνθρονοι ἀπόστολοι. Ὁ διάκοσμος τοῦ τέμπλου δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει. Θέμα τῆς

Λέξεις κλειδιά

11ος αἰῶνας, Κέρκυρα, Θεοφάνεια, εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Keywords

11th century, Corfu, Theophany, iconographic program of Sanctuary.

μικρής αὐτῆς μελέτης, ἀφιερωμένης στὴν μνήμη τοῦ Τίτου Παπαμαστοράκη – ὁ ὁποῖος, σημειωτέον, στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του διετέλεσε εἰδικὸς μεταπτυχιακὸς ὑπότροφος τῆς ἔδρας μου στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης –, εἶναι ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, ποὺ σώζεται ἀποσπασματικὰ καὶ σὲ κακὴ κατάσταση στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ, σὲ μεγάλο μέρος τῆς βορείας καὶ σὲ μικρὸ μέρος τῆς νοτίας, καὶ ἀποκαλύφθηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1984 καὶ 1997 κατὰ τὴν διάρκεια ἐργασιῶν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ γράφοντος. Τὶς τοιχογραφίες συντήρησε ὁ ἀείμνηστος ζωγράφος-συντηρητὴς Πέτρος Καράγιαννης (1931-2001) μὲ δαπάνη τοῦ Ἰδρύματος Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου, στὸ ὁποῖο ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ τὶς θερμότερες εὐχαριστίες μου. Πολύτιμη ὑπῆρξε κατὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς ἡ βοήθεια τοῦ φύλακος Ἀρχαιοτήτων Κώστα Χονδρογιάννη.

Ἀναφορὲς στὸ μνημεῖο, ποὺ μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ ἐκκλησιῆς μνημονευόμενες τὸ 1753¹ καὶ τὸ 1820², ἔχουν γίνεи στὸ Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον καί, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀποκαλύψεως τῶν τοιχογραφιῶν του, στὰ *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*³. Ὁ γράφων τὸ παρουσίασε συνοπτικὰ σὲ δύο ἐπιστημονικὰ συμπόσια⁴, τὰ τελευταῖα δὲ χρόνια ἀπαντοῦν σύντομες μνεῖες του⁵.

Τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα καταλαμβάνει μία παράσταση Θεοφανείας, τῆς ὁποίας σώζεται μόνον τὸ κατώτερο τμήμα. Στὸ κέντρο, μέσα σὲ μέταλλιο, ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ σὲ προτομή, μὲ καστανέρυθρο χιτῶνα καὶ γαλάζιο ἱμάτιο, κρατεῖ ἀνοικτὸ εὐαγγέλιο, ὅπου διαβάζεται τὸ ἐδάφιο 8,12 τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου (Εἰκ. 3):

ΕΓΩ ΕΙ	ΤΗΧΙ ΕΝ
ΜΙ ΤΟ ΦΩΣ	ΤΗ ΚΟ
ΤΟΥ ΚΟΣ	ΤΕΙΑ ΑΛ
ΜΟΥ Ο ΑΚΟ	Λ ΕΞΕΙ
ΛΟΥΘΩ(ν)	ΤΟ ΦΩΣ
ΕΜΟΙ ΟΥ	ΤΗ Κ ΖΩ
[ΜΗ] ΠΕΡΗ<ΠΑ>	ΗC

Τὰ γράμματα εἶναι καστανὰ καὶ ἀνάμεσα στοὺς στίχους μεσολαμβάνουν ρόδινες γραμμές.

Τὸ μέταλλιο περικλείεται ἀπὸ ἐπαλλήλους κύκλους. Ὁ ἐσωτερικὸς εἶναι λευκὸς ὀδοντωτὸς καὶ ἀκολουθεῖ ἕνας κυανόμαυρος, δεύτερος λευκὸς ὀδοντωτὸς, ἕνας κεραιόμορφος καὶ ἕνας πλατὺς κύκλος χρώματος ὄχρας, διακοσμημένος μὲ μονόχρωμο ἐλισσόμενο βλαστό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκφύονται ἡμιανθέμια.

Ἀπὸ τὰ τέσσερα εὐαγγελικὰ σύμβολα ποὺ περιέβαλλαν τὸν Χριστό, διατηροῦνται ἀκέραια μόνον τὰ δύο. Ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ, χαμηλά, εἶναι ζωγραφισμένος καστανέρυθρος πτερωτὸς λέων (Εἰκ. 2), δεξιὰ μὸσχος μὲ κόκκινο σῶμα καὶ καστανὰ φτερά (Εἰκ. 1). Κρατοῦν κλειστὸ μαργαριτοκόσμητο βιβλίον. Πάνω ἀπὸ τὸν μὸσχο διακρίνεται τὸ βιβλίον τοῦ ζωδίου ποὺ ἦταν ζωγραφισμένο ἐκεῖ.

Στὴν παρυφὴ τοῦ μεταλλίου τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ πλαίσιο τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας εἶναι ζωγραφισμένοι δύο διπλοὶ κύκλοι χρώματος ὄχρας, μὲ κυανόμαυρη μαργαριτοκόσμητη παρυφὴ. Στὸ κέντρο τοῦ δεξιοῦ κύκλου, ποὺ διατηρεῖται καλύτερα, ἕνας μικρότερος κύκλος, ἀπὸ ὅπου προβάλλουν σταυρὸς καὶ ἀκτίνες, περικλείει ρόδακα (Εἰκ. 1). Κάτω ἀπὸ τὸ μέταλλιο τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ ζῶδια φύονται στὸ πράσινο ἔδαφος ἄνθη.

¹ Ἴσως πρόκειται γιὰ τὸν «Ταξιάρχη τὸν ἀπάνω, γιοῦς τῆς κληρονομίας τοῦ ποτὲ πρωτοπαπᾶ Σταματίου Μεταλινοῦ». Βλ. Δ. Καπαδόχου, *Ναοὶ καὶ μοναστήρια Κερκύρας-Παξῶν καὶ Ὁθωνῶν στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνα σύμφωνα μὲ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κερκύρας*, Ἀθήνα 1994, 209.

² Σπ. Καρύδη, *Ἐκκλησιαστικὴ γεωγραφία τῆς Κέρκυρας τὸν 19ο αἰῶνα. Ὁ κατάλογος κλήρου καὶ ναῶν τοῦ ἔτους 1820*, Κέρκυρα 2004, ἀριθ. 293, 294.

³ ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, 372, πίν. 277α. ΑΔ 31 (1976), Χρονικά, 233 234, πίν. 185α β. ΠΑΕ 1984, τχ. Α', 107 108, πίν. 94 96. ΠΑΕ 1985, 216, πίν. 108. ΠΑΕ 1986, 233, πίν. 97 98. ΠΑΕ 1987, 267 268, πίν. 188 190. ΠΑΕ 1993, 151 153, πίν. 85 86. ΠΑΕ 1996, 273 275, πίν. 123 (Π. Α. Βοκοτόπουλος). Βλ. καὶ σύντομη μνεῖα στὸ ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, 317 (Π. Καλλιγᾶς), μὲ χρονολόγησι στὸν 12ο

13ο αἰῶνα.

⁴ Π. Α. Βοκοτόπουλος, «Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἑπτάνησα», *ΚερκΧρον* XV (1970), 155, 172, 174. P. L. Vocotopoulos, «Before Venice: Monumental Art in Corfu in the Eleventh and Twelfth Century», ἐν C. Maltezos G. Ortalli (ἐπιμ.), *Venezia e le Isole Ionie*, Βενετία 2005, 8 9, εἰκ. 12.

⁵ P. Soustal J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia*, TIB 3, Βιέννη 1981, 261 (τοποθετεῖται στὴν περιοχὴ τοῦ Σωκρακίου). D. Trianta phyllopoulos, λ. Kerkyra und die Ionischen Inseln, *RbK* IV, στ. 34, 51, 58. *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη στὴν Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1994, 62 (Π. Α. Βοκοτόπουλος). Ἄπ. Μαντᾶ, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδας (843-1204)*, Ἀθήνα 2001 (ἐφ' ἑξῆς: Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*), 253 254, 274, εἰκ. 30 31.

Εἰκ. 1. Ἄνω Κορακιάννα Κερκύρας, ναὸς Ἁΐ-Μιχαήλη. Θεοφάνεια ἀνατολικοῦ ἀετώματος. Τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ μύσχος.

Στὰ ἄκρα τοῦ ἀετώματος εἰκονίζονται δύο χερουβεὶμ με ἀπλωμένα χέρια, με μορφή ἀγγέλου ἀπὸ τὸ στήθος καὶ πάνω καὶ με διασταυρούμενα φτερὰ ἀντὶ ποδιῶν. Καλύτερα διατηρεῖται τὸ ἀριστερό (Εἰκ. 2). Ἔχει στρογγυλὸ πρόσωπο, χαμηλὸ μέτωπο καὶ πλάγιον βλέμμα. Δὲν σῶζεται τὸ κάτω τμήμα τοῦ δεξιοῦ χερουβεὶμ, τὸ ὁποῖο

ἔχει ὠοειδὲς πρόσωπο καὶ κοιτᾷ καὶ αὐτὸ πρὸς τὸ κέντρο⁶. Φοροῦν καὶ τὰ δύο λευκὰ χιτῶνα καὶ μανδύα ποῦ

⁶ ΠΑΕ 1993, 152-153, πίν. 86.

Εἰκ. 2. Ἄνω Κορακιάνα Κερκύρας, ναὸς Ἁϊ-Μιχαήλη. Τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος.

σχηματίζει ἀποπτύγματα στοὺς ὤμους, καὶ τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα κρέμονται ἀπὸ τὰ χέρια. Χαμηλότερα σώζεται ἀποσπασματικὰ μίμηση ὀρθομαρμαρώσεως.

Τὸ τεταρτοσφαιρίο τῆς ἀψίδας καταλαμβάνει ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ποὺ εἰκονίζεται μέχρι τὴν μέση, μὲ τὰ φτερὰ ἀνοιγμένα, κρατώντας μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ τὸ ραβδί τοῦ κήρυκα καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ λευκὴ σφαῖρα, ὅπου εἶναι σχεδιασμένος σταυρὸς μὲ διπλὴ βαθμιδωτὴ βάση (Εἰκ. 4). Φορεῖ καστανὸ μανδύα καὶ λῶρο χρώματος ὄχρας, ποὺ κοσμοῦνται μὲ μαργαριτοκόσμητους ὁμόκεντρος κύκλους. Τμῆμα τοῦ ἐνδύματός του διαστάσεων 8,5×7 ἐκ. βρέθηκε μεταξὺ τῶν ἀδρανῶν ὑλικῶν, μὲ τὰ ὁποῖα εἶχε πληρωθεῖ ἡ κόγχη τοῦ διακονικοῦ⁷. Τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ προσώπου καὶ μικρὸ τμῆμα τοῦ στήθους ἔχουν καταστραφεῖ. Κάτω ἀπὸ τὸ δεξιὸ φτερὸ εἶναι ζωγραφισμένος ἓνας σχηματοποιημένος θάμνος.

Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας εἰκονίζονται τέσσερις μετωπικοὶ ἱεράρχες, ποὺ κρατοῦν κλειστὰ εὐαγγέλια (Εἰκ. 4). Ἡ ταινία ποὺ τοὺς χωρίζει ἀπὸ τὸν ἀρχάγγελο τοῦ τεταρτοσφαιρίου δὲν εἶναι ὀριζόντια ἀλλὰ ὑψώνεται πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ συνέπεια οἱ δύο ἱεράρχες στὰ δεξιὰ τοῦ παραθύρου νὰ εἶναι ζωγραφισμένοι ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ ζεῦγος. Τμῆμα τῶν δύο μεσαίων ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν διεύρυνση τοῦ παραθύρου. Ἐλάχιστα λείψανα τῶν ἐπιγραφῶν τους σώζονται, μποροῦν ὅμως νὰ ταυτισθοῦν ἀπὸ τὰ φυσιογνωμικά τους χαρακτηριστικά. Εἶναι, ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος⁸, ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ ἅγιος Βασίλειος⁹ καί, πιθανώτατα, ὁ ἅγιος Νικόλαος, δεξιὰ τοῦ ὁποίου σώζεται τὸ πρῶτο γράμμα τοῦ ὀνόματός του. Ὁ Χρυσόστομος ἔχει βαθουλωμένα μάγουλα καὶ πολὺ κοντὸ διχαλωτὸ γένι (Εἰκ. 5), ὁ Γρηγό-

⁷ Βλ. ΠΑΕ 1993, 151, πίν. 85α.

⁸ Ἐπιγραφή Ο ΑΓΙΟΣ [Ι]Ω(άννης) Ο ΧΡ[ΥΣΟΣΤΟΜΟΣ].

⁹ Ἐπιγραφή Ο ΑΓΙΟΣ [ΒΑΣΙΛΕ]ΙΟΣ.

ριος πλατιά λευκή γενειάδα. Και οι δύο είναι αναφαντικές τρεις βόστρυχοι κατεβαίνουν στο μέσο του μετώπου και άλλοι έξι έχουν στους κροτάφους. Ο μεσόκοπος Βασίλειος είναι όξυγένης, με χαμηλό μέτωπο και σγουρόδο, ενώ ο τελευταίος ιεράρχης είναι στρογγυλογένης και αναφαντικός. Ο Βασίλειος κρατεί το εὐαγγέλιο με τὰ δύο χέρια, ενώ οι υπόλοιποι τὸ βαστοῦν με τὸ ἄριστερό και εὐλογοῦν. Ἀπὸ τὴν ζώνη τους κρέμεται ἐγγεῖριον διακοσμημένο με μικροὺς σταυροὺς και, χαμηλά, με πλέγμα ρόμβων στὸν Χρυσόστομο και με ἐλικόφυλλο και σειρὰ κύκλων ἀφημένων σὲ καστανὸ βάθος στοὺς ἄλλους τρεῖς ιεράρχες. Τὰ ὁμοφῶρια τῶν ἁγίων Γρηγορίου και Νικολάου ἔχουν διπλὴ καστανέρυθη ταινία στὴν παρυφή. Στοὺς δύο ἀκραίους ιεράρχες τὸ ὁμοφῶριο, πὸν κοσμεῖται με μεγάλους σταυροὺς, σχηματίζει ἕνα ἀντίστροφο λάμβδα στὸ στέρονο και πέφτει κάτω κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ σώματος. Στὸν Γρηγόριο και τὸν Βασίλειο, ἀντιθέτως, πὸν εἰκονίζονται στὸ κέντρο, οἱ σταυροὶ εἶναι ρομβόσχημοι και τὸ ὁμοφῶριο τυλίγει τὸν λαϊμό, κατεβαίνει ἀπὸ τὸν ἄριστερό ὦμο, σχηματίζει ἀπόπτωμα στὸ καλυμμένο ἄριστερό χέρι πὸν κρατεῖ τὸ εὐαγγέλιο – στοὺς ἀκραίους ἡ παλάμη εἶναι ἀκάλυπτη – και ἡ ἄκρη του κρέμεται διαγωνίως. Στὸν Γρηγόριο ἡ ἄκρη του κοσμεῖται με καστανέρυθρες φολλίδες και τρεῖς ὀριζόντιες ραβδώσεις.

Κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο ὑπάρχει μακρόστενο ὀρθογώνιο γραπτὸ διάχωρο πὸν ὀρίζεται ἀπὸ καστανέρυθρο πλαίσιο πλάτους 4,5-5 ἐκ., ἐνδεικτικὸ τοῦ ἀρχικοῦ πλάτους τοῦ παραθύρου. Τὸ ἀνώτερο τμήμα του καταλαμβάνει ἐπιγραφή, γραμμὴ με λευκὰ κεφαλαῖα γράμματα ὕψους 1,5-2 ἐκ. και πλάτους 0,3-1,8 ἐκ. πάνω στὸν βαθνύανο κάμπο. Ἡ ἀρχὴ της ἔχει καταστραφεῖ. Ἡ ἐπιγραφή, σωζομένου ὕψους 35 ἐκ. και πλάτους 18,2 ἐκ., μπορεῖ νὰ διαβασθεῖ ὡς ἐξῆς (Εἰκ. 6):

A
 ΤΟΥ ΜΕΤΑ ΠΟ[Θ]Ο[Υ]
 ΠΟΛΛΟΥ ΑΝΙΣ[ΤΟ]
 ΡΙ[ΣΑΝΤΟΣ] ΤΑΣ Π[Α]Ν
 [ΣΕΠΤ]ΑΣ ΕΙΚΟΝ[ΑΣ]
 ΤΑ[ΥΤ]ΑΣ Θ

Ἀκολουθεῖ ἕνας ἡμιεξίτηλος στίχος, ὅπου διακρίνονται τὰ γράμματα Ο και Β, και ἐνδεχομένως και ἄλλοι στίχοι, σβησμένοι σήμερα. Χαμηλότερα τὸ πλαίσιο περικλείει διακοσμητικὸ θέμα πὸν σχηματίζεται με τὴν ἐναλλαγὴ δύο ἢ τριῶν κόκκινων και δύο κυανόμαυρων ὀριζοντίων κυματιστῶν γραμμῶν πάνω σὲ κάμπο ὄχρα.

Ἡ ἐπιγραφή παρουσιάζει πολλὲς ὁμοιότητες με τὸ εὐαγγελικὸ χωρίο στὸ βιβλίο πὸν κρατεῖ ὁ Χριστός. Τὰ

Εἰκ. 3. Ἀνω Κορακιὰνα Κερκύρας, ναὸς Ἁϊ-Μιχαήλη. Ἀνατολικὸ ἀέτωμα. Τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ.

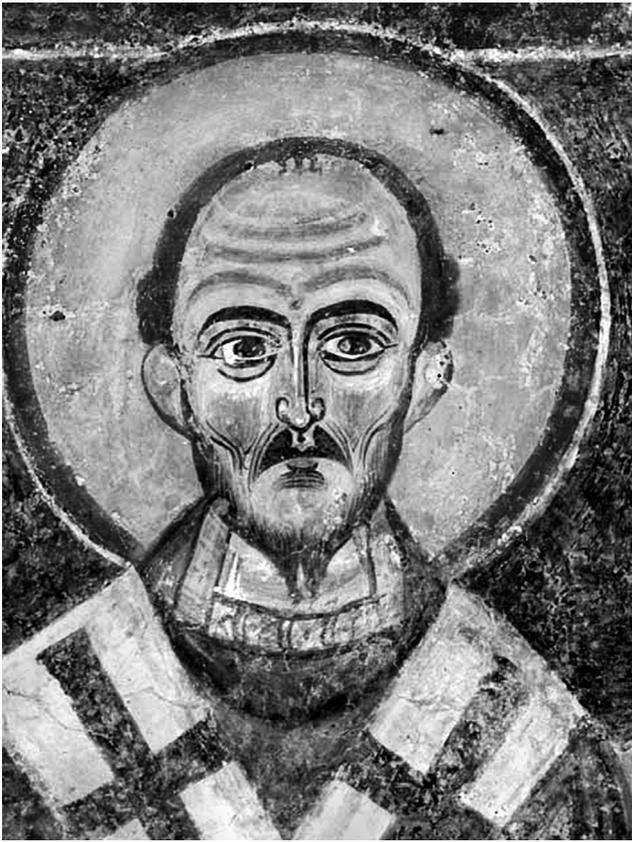
γράμματα Α και Δ εἶναι ἐλαφρῶς τραπεζιόσχημα. Τὸ ἄριστερό σκέλος εἶναι λοξὸ και ἀπολήγει σὲ ἀκρέμονα πὸν κάμπτεται πρὸς τὰ μέσα, τὸ δεξιὸ κάθετο με πάχυνση στὸ ἄκρο, ἡ ὀριζόντια κεραία τοῦ Α εἶναι συνήθως λοξή. Τὸ Ε και τὸ C ἔχουν ὠσειδὲς ἐπιμηκυμένο σχῆμα, ἡ ὀριζόντια κεραία τοῦ Ε ἐξέχει ἔντονα. Τὸ Φ σχηματίζεται με ρόμβο. Τὰ ἄκρα πολλῶν γραμμῶν (Ε, Ι, Π, C, Τ) ἐμφανίζουν πάχυνση στὰ ἄκρα. Τὰ ἄκρα τοῦ Υ σχηματίζουν ἀκρέμονες πὸν κάμπτονται ἰσχυρῶς. Τὸ Ζ και Ξ ἀπολήγουν σὲ ὀριζόντια κυματιστὴ γραμμὴ. Συνενώσεις σχηματίζουν τὸ Η με τὸ C και τὸ Α με τὸ Κ στὸ εὐαγγελικὸ χωρίο, και τὰ ΜΕ, ΑΠ, ΑC και ΑΝ στὴν ἐπιγραφή τῆς ἀψίδας.

Ἡ ἐπιγραφή και τὸ εὐαγγελικὸ χωρίο πρέπει νὰ γράφθηκαν ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο. Παρουσιάζουν συγγένεια με τὶς χρονολογημένες στὸ 1074/5 ἐπιγραφὲς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸ γειτονικὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος, π.χ. στὸ μακρόστενο Ο, τὸ ρομβόσχημο Φ και στὴν λοξὴ διαμόρφωση τῆς ἄριστερῆς και μεσαίας κεραίας τοῦ Α, ἀλλὰ ὁ γραφεὺς εἶναι διάφορος¹⁰.

¹⁰ P. L. Vocotopoulos, «Fresques du XIe siècle à Corfou», *CahArch* XXI (1971) (ἐφ' ἐξῆς Vocotopoulos, «Fresques»), 152 154, εἰκ. 2 3.

Εικ. 4. Άνω Κοραζιάνα Κερκύρας, ναός Άϊ-Μιχαήλη. Οι τοιχογραφίες της άψιδος.

Εικ. 5. Άνω Κορακιάνα Κερκύρας, ναός Αϊ-Μιχαήλη. Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος.

Εικ. 6. Άνω Κορακιάνα Κερκύρας, ναός Αϊ-Μιχαήλη. Η επιγραφή της άψίδος.

Οί μικρές κόγχες εκατέρωθεν της κεντρικής ανοίγονται σὲ διαφορετικὸ ὕψος. Ἡ βόρεια ἔχει ὕψος 89, πλάτος 50 καὶ βάθος 28 ἐκ., ἐνῶ ἡ νότια, ποὺ βρίσκεται λίγο ψηλότερα, διαστάσεων 90×42, εἰσέχει κατὰ 25 ἐκ. Στὴν κόγχη τῆς προθέσεως εἰκονίζεται σὲ προτομὴ μυστακοφόρος ἅγιος μὲ κοντὸ γένι, ποὺ φορεῖ κατὰκοσμο μανδύα καὶ κρατεῖ νάρθηκα στὸ ἀριστερὸ χέρι (Εἰκ. 7). Τὸ κάτω τμήμα τῆς μορφῆς καὶ ὁ κάμπος μὲ τὸ ἀγιωνύμιο ἔχουν καταστραφεῖ, μποροῦμε ὅμως νὰ εἰκάσωμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἅγιο Κοσμά, μὴ πού δίπλα εἰκονίζεται, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως, ὁ ἅγιος Δαμιανός.

Μεταξὺ τῆς βορείας καὶ τῆς κεντρικῆς κόγχης παριστάνεται μυστακοφόρος ἅγιος ντυμένος χιτώνα, μανδύα ποὺ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸν δεξιὸ ὦμο, καὶ εἶδος ἀναλάβου (Εἰκ. 7). Κρατεῖ μὲ τὰ δύο χέρια ὀρθογώνιο νάρθηκα διακοσμημένο μὲ βλαστό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐκφύονται ἡμιανθέμια, καὶ μὲ μαργαριτάρια. Ἐπιγραφή: Ο [ΑΓΙΟΣ ΔΑΜΙΑΝΟΣ].

Δεξιὰ τῆς ἀψίδας σώζεται τὸ κάτω τμήμα ἀγίου – πιθανώτατα διακόνου – ποὺ φορεῖ στιχάριο (Εἰκ. 8).

Στὴν νότια κόγχη εἰκονίζεται μέχρι τὴν μέση ἅγιος μὲ κοντὸ καστανὸ γένι, ντυμένος καστανέρυθρο μανδύα, μὲ ταινία τοῦ ἰδίου χρώματος ποὺ δένεται μὲ κόμπο γύρω στὸν λαμό (Εἰκ. 8). Ὑψώνει τὴν δεξιὰ μπροστὰ στὸ στήθος σὲ χειρονομία ὁμιλίας καὶ κρατεῖ στὴν ἀριστερὰ κλειστὸ εἰλητάριο. Τὸ κεφάλι εἶναι κατεστραμμένο, ἀλλὰ διακρίνονται λείψανα ἐπιγραφῆς, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ εἰκονιζόμενος εἶναι ὁ [ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ]. Κάτω ἀπὸ τὴν κόγχη σώζονται λείψανα κροσσωτῆς ποδέας, διακοσμημένης μὲ καστανούς σταυρούς πάνω σὲ κάθετες κυματιστὲς ταινίες ἐναλλάξ κόκκινες, λευκὲς καὶ χρώματος ὄχρας. Στὴν παρυφὴ ἡμιανθέμια εἶναι ἀφημένα πάνω στὸν κυανόμαυρο κάμπο. Χαμηλότερα, πλέγμα ρόμβων περικλείει κύκλους. Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου σώζονται ὁ θώρακας, τμήμα τοῦ μανδύα καὶ τὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι στη-

Εικ. 7. Άνω Κορακιάνα Κερκύρας, ναὸς Ἁϊ-Μιχαήλη. Οἱ ἅγιοι Κοσμάς καὶ Δαμιανὸς στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς.

θαίου στρατιωτικοῦ ἁγίου (Εἰκ. 8). Σύμφωνα με τὴν ἡμεξίτηλη ἐπιγραφή εἶναι ὁ ἅγιος ΘΕ[Ο]ΔΩΡΟ[Σ]. Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ παριστάνονται ὀλόσωμοι κατὰ μέτωπον οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη. Φο-

ροῦν κατάκοσμα αὐλικά ἐνδύματα καὶ κρατοῦν μεταξύ τους μεγάλο σταυρό (Εἰκ. 9). Ὁ ἅγιος Κωνσταντῖνος βαστᾷ σκήπτρο. Ὁ λῶρος του κοσμεῖται με ἀνθεμωτὸ βλαστό. Τὸ ἐνδυμα τῆς ἀγίας ἔχει πολὺ πλατιᾶς χειρῖδες.

Καὶ οἱ δύο μορφές εἶναι σφυροκοπημένες γιὰ τὴν πρόσφυση νεωτέρου στρώματος ζωγραφικῆς, ποὺ δὲν σώζεται. Τὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου ἔχει πολλὲς φθορές· τῆς ἁγίας Ἑλένης εἶναι τελειῶς κατεστραμμένο. Δεξιότερα εἶναι ζωγραφισμένη κροσσωτὴ ποδέα πλάτους 45 ἐκ., διακοσμημένη μὲ μικροὺς καστανοὺς σταυρούς. Ἀκόμη δεξιότερα, δίπλα στὸ τέμπλο, σώζεται τὸ κάτω ἄκρο ἀδιάγνωστης μορφῆς. Στὸν νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ διακρίνονται λείψανα τοιχογραφιῶν σὲ δύο στρώματα.

Τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ καταλαμβάνουν τέσσερις ψηλόλιγνες μετωπικὲς μορφές (Εἰκ. 10). Δίπλα στὴν βορειοανατολικὴ γωνία στέκεται ἅγιος μὲ μυτερὸ λευκὸ γένι, ντυμένος μῆλωτῆ – πιθανώτατα ὁ προφήτης Ἡλίας. Ἐν συνεχείᾳ εἰκονίζονται τρεῖς γυναῖκες, τῶν ὁποίων σώζονται τὰ κεφάλια καὶ οἱ ὄμοι. Διατηροῦνται, ἐπίσης, τὰ κάτω ἄκρα τῶν δύο πρώτων μορφῶν ἀριστερά. Ἡ μεσαία ἁγία κρατεῖ μαργαριτοκόσμητο νάρθηκα. Πρόκειται ἐνδεχομένως γιὰ ἱαματικὴ ἁγία, ἴσως τὴν ἁγία Ἀναστασία τὴν Φαρμακολύττρια.

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ σώζονται πολλὰ ἐφθαρμμένα καὶ σφυροκοπημένα λείψανα τοιχογραφιῶν (Εἰκ. 11). Μέχρις ἀποστάσεως 2,36 μ. ἀπὸ τὸ τέμπλο διατηροῦνται ἐλάχιστα τμήματα ὀρθίων μορφῶν ἀπὸ μεταγενέστερο στρώμα, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται χαμηλὰ τὸ ἀρχικό. Στὸ μέσον διακρίνεται μόνον τὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ ἐνσταύρου φωτοστεφάνου τοῦ Χριστοῦ. Ἀριστερά του (δεξιὰ ὡς πρὸς τὸν θεατὴ) σώζεται κεφαλὴ μὲ φωτοστέφανο ἐστραμμένη πρὸς τὸν Κύριο. Κάτω δεξιὰ ὑπάρχει τμήμα μαργαριτοκοσμῆτου ἐνδύματος. Προφανῶς πρόκειται γιὰ Τρίμορφο.

Δυτικότερα ὁ τοῖχος κοσμεῖται μὲ ὀρθίους μετωπικοὺς ἁγίους τῶν ὁποίων διατηρεῖται τὸ κατώτερο τμήμα καί, σὲ μία δευτέρη ζώνη, μὲ ἁγίους σὲ προτομῆ (Εἰκ. 11). Στὴν κάτω ζώνη διακρίνονται, ἀπὸ τὰ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερά, δύο ἐπίσκοποι ποὺ κρατοῦν κλειστὸ διάλιθο εὐαγγέλιο καὶ δύο μορφές ντυμένες χιτῶνα καὶ ἱμάτιο.

Ὁ πρῶτος δεξιὰ ἱεράρχης εἶναι ζωγραφισμένος 20 ἐκ. ψηλότερα ἀπὸ τὶς ἄλλες τρεῖς μορφές· τὸ ὠμοφόριό του κοσμεῖται στὸ ἄκρο μὲ φολλίδες καὶ τρεῖς ταινίες, ὅπως τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου στὴν ἀψίδα. Τὸ δάπεδο εἶναι πράσινο, ὁ κάμπος ἔχει χρῶμα ὄχρας. Στὴν ἀνώτερη ζώνη σώζονται δύο ἅγιοι τῶν ὁποίων τὰ κεφάλια ἔχουν καταστραφεῖ. Κρατοῦν στὸ δεξιὸ χερὶ σταυρὸ καὶ ὑψώνουν τὸ ἀριστερὸ μπροστὰ στὸ στήθος. Ὁ κάμπος εἶναι χρώματος ὄχρας κάτω, μὲ κυματιστὴ παρυφή, καὶ βαθυκύανος ἐπάνω.

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι ζωγραφισμένες σὲ διπλὸ στρώμα κονιάματος, ποὺ ἀκολουθεῖ τὶς ἀνωμαλίες τῆς ἀργολιθοδομῆς. Τὸ πρῶτο στρώμα εἶναι παχύτερο καὶ περιέχει ψιλὸ χαλίκι. Τὸ δεύτερο στρώμα περιέχει περισσότερον ἀσβέστη. Δὲν βρέθηκαν ἴχνη γραπτοῦ ἢ ἐγκαράκτου προσχεδίου τῶν τοιχογραφιῶν¹¹.

Ὁ κάμπος εἶναι τριμερῆς: γαλάζιος ψηλά, χρώματος ὄχρας στὸ μέσον καὶ πράσινος κάτω. Ἡ τριμερῆς αὐτὴ διαίρεση εἶναι ἀρκετὰ συνηθισμένη σὲ ἀρχαῖες τοιχογραφίες τῆς Ἑλλάδος ἀλλὰ καὶ τῆς γειτονικῆς Ἀπουλίας¹². Τὸ ὄριο μεταξὺ τῶν ζωνῶν εἶναι κυματιστό, ὅπως στοὺς γειτονικοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν θέση «Ἀἱ Λιάς» τῆς Ἄνω Κορακιάνας¹³ καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα τονίζεται μὲ λευκὴ πινελλιά, ὅπως, π.χ., στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου¹⁴ καὶ στὴν Ἁγία Χριστίνα τοῦ Carignano¹⁵.

Οἱ μορφές εἶναι ἐπίπεδες, τὰ πρόσωπα πλάθονται χωρὶς φωτοσκιάσεις μὲ λίγες καστανέρυθρες καὶ λευκὲς πινελιές (Εἰκ. 5). Τὰ χαρακτηριστικά, τὰ περιγράμματα καὶ ἡ τριχοφυΐα ζωγραφίζονται μὲ καστανέρυθο. Στοὺς ἡλικιωμένους ἁγίους ἡ κόμη καὶ τὰ γένεια εἶναι ὑποπράσινα. Κόκκινες κηλίδες ζωηρεύουν τὶς παρειές¹⁶. Μερικὲς φορὲς λευκὴ πινελλιά τονίζει τὸ περιγράμμα τῶν ρούχων¹⁷. Ὁ ζωγράφος χρησιμοποιεῖ μόνον καστανέρυθο, κόκκινο, πράσινο, μπλέ, ὄχρα καὶ ἄσπρο. Τὰ

¹¹ Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται στὸν γειτονικὸ Ἅγιο Μερκούριο. Βλ. Vocotopoulos, «Fresques», 167.

¹² Vocotopoulos, «Fresques», 171, 175. M. Falla Castelfranchi, «La pittura bizantina in Salento (secoli X XIV)», ἐν B. Vetere (ἐπιμ.), *Ad Ovest di Bisanzio: Il Salento medioevale. Atti del Seminario internazionale di studio, Martano, 29-30 aprile 1988*, Galatina 1990, 140-141.

¹³ Vocotopoulos, «Fresques», 171, 175. Στὴν μελέτη αὐτὴ ὁ Ἅγιος Νικόλαος τοποθετεῖται λανθασμένα στὴν Κάτω Κορακιάνα.

¹⁴ Αὐτ., 171.

¹⁵ Falla Castelfranchi, ἔ.α.

¹⁶ Ὅπως στὸν γειτονικὸ Ἅγιο Μερκούριο καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Λαγοπόδου Ζακύνθου, τῆς πρώτης πιθανώτατα πενηντα

ετίας τοῦ 12ου αἰῶνος, ποὺ ἀνήκει στὸ ἴδιο ρεῦμα. Vocotopoulos, «Fresques», 167. Βοκοτοπούλου, «Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἑπτάνησα», ἔ.α. (ὑπόσημ. 4), 162, πίν. 7β.

¹⁷ Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ ἔχει ἀποδοθεῖ σὲ μίμηση ψηφιδωτῶν, ὅπου τὸ περιγράμμα τῶν μορφῶν τονίζεται μὲ μονὴ ἢ διπλὴ σειρὰ λευκῶν ψηφιδῶν. Βλ. P. Miljković Pepek, «L'origine d'un élément stylistique sur des fresques de Sainte Sophie à Ohrid», *ZRVI* 5 (1958), 125-129. Τὸν 12ο αἰῶνα ἀπαντᾷ στὶς τοιχογραφίες τῆς προθέσεως τοῦ Ἁγίου Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου στὴν πόλη τῆς Κερκύρας (Π. Α. Βοκοτοπούλου, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου», *Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἐταιρείας Κερκύρας* 8 (1971), 120).

Εἰκ. 8. Ἄνω Κορακιάνα Κερκύρας, ναὸς Ἁϊ-Μιχαήλ. Τὸ νότιο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς μὲ τὸν Πρόδρομο καὶ τὸν ἅγιο Θεόδωρο.

αὐλικὰ ροῦχα εἶναι κατάφορτα μὲ μικροσκοπικὰ διακοσμητικὰ σχέδια: διασταυρούμενες γραμμὲς ποὺ περικλείουν σταυρούς, κύκλους ἢ κάθετες γραμμὲς, καὶ τετράγωνα μὲ μαργαριτοκόσμητες ταινίες ἀνάμεσά τους. Οἱ φωτιστέφανοι, χρώματος ὄχρας, ἔχουν διπλὴ παρυφή: λευκὴ ἐξωτερικὰ καὶ καστανέρουθρη ἐσωτερικὰ.

Στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα δεσπόζει παράσταση Θεοφανείας μὲ τὸν Χριστὸ Παντοκράτορα σὲ μετάλλιο, περιβαλλόμενο ἀπὸ τὰ εὐαγγελικὰ σύμβολα καί, στὰ ἄκρα, δύο χερουβεῖμ. Τὸ θέμα αὐτό, ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη καὶ τὶς προφητείες τοῦ Ἰεζεκιήλ καὶ τοῦ Ἡσαΐα, φαίνεται ὅτι πρωτοεμφανίσθηκε στὴν κοπτικὴ

Εἰκ. 9. Ἀνω Κορακιάννα Κερκύρας, ναὸς Ἁϊ-Μιχαήλη. Ἡ νοτιὰ πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ.

ζωγραφική τοῦ 5ου-6ου αἰῶνος¹⁸ καὶ ἀπαντᾶ συχνὰ στὶς ἀψίδες παλαιοχριστιανικῶν ναῶν¹⁹. Ἐπιζεῖ μέχρι τὸν 13ο αἰῶνα στὴν Καππαδοκία²⁰ καὶ μέχρι τὸν 14ο αἰῶνα στὴν γειτονικὴ Κάτω Ἰταλία, ὅπου ζωγραφίζεται εἴτε στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα, εἴτε στὴν ἐπίπεδη ὄροφὴ ὑποσκάφων ναῶν²¹. Στὴν Ἑλλάδα τὸ μόνο ἄλλο γνωστὸ μεσοβυζαντινὸ παράδειγμα εἶναι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸ γειτονικὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος τῆς Κερκύρας, χρονολογημένου στὸ 1074/5, ὅπου καταλαμβάνει τὴν ἴδια θέση στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα. Ἡ μόνη

οὐσιαστικὴ διαφορὰ εἶναι ὅτι τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἐκεῖ κλειστό²².

Ἀπὸ τὰ ἰταλιωτικὰ παραδείγματα, μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὴν σύνθεση τοῦ Ἁϊ-Μιχαήλη ἔχει ἡ παράσταση στὴν ὄροφὴ τῆς κρύπτης τοῦ San Vito dei Normanni κοντὰ στὸ Βρινδήσιον, χρονολογημένης στὸ 1196. Ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν, μέσα σὲ μετάλλιο, εὐλογεῖ καὶ κρατεῖ εὐαγγέλιο ἀνοιγμένο στὸ ἐδάφιο *Ἐγὼ εἰμὶ ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινὴ* (Ἰω. 15,1)²³. Τὸ μετάλλιο περιβάλλουν τὰ τέσσερα ζῶδια, ποὺ κρατοῦν βιβλία, καὶ δύο περωτοὶ τρο-

¹⁸ A. Iacobini, *Visioni dipinte. Immagini della contemplazione negli affreschi di Bawit*, Ρώμη 2000, 43 65. A. Grabar, *Martyrium*, Παρίσι 1946, τ. II, 210, 230, 233.

¹⁹ C. Ihm, *Die Programme der christlichen Apsismalerei vom 4. Jh. bis zur Mitte des 8. Jhs.*, Wiesbaden 1960, 42 51.

²⁰ J. Lafontaine Dosogne, «Théophanies visions auxquelles participent les prophètes dans l'art byzantin après la restauration des images», *Synthronon. Recueil d'études par André Grabar et un groupe de ses disciples*, Παρίσι 1968, 135 143. C. Jolivet Lévy, *Les églises*

byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords, Παρίσι 1991 (ἐφ' ἑξῆς: Jolivet Lévy, *Abside*), 50 51.

²¹ M. Berger, «La représentation byzantine de la « Vision de Dieu » dans quelques églises du Salento Médiéval», ἐν A. Jacob J. M. Martin G. Noyé (ἐπιμ.), *Histoire et culture dans l'Italie byzantine. Acquis et nouvelles recherches*, École Française de Rome, 2006, 179 203.

²² Vocotopoulos, «Fresques», 154 157, 172, εἰκ. 4, 5. Πρβλ. Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 186 187.

²³ Berger, ἑ.ἀ., 182 184, πίν. Ia.

Εικ. 10. Άνω Κορακιάνα Κερκύρας, ναός Άϊ-Μιχαήλη. Ή βορεία πλευρά του Ίερού.

χοί. Πιὸ πέρα στέκονται δύο ἑξαπτέρυγα καὶ οἱ προφῆτες Δανιὴλ καὶ Ἰεζεκιήλ, ποὺ λείπουν ἀπὸ τὶς δύο κερκυραϊκὲς Θεοφάνειες. Κρατοῦν εἰλητάρια μὲ χωρία ἀπὸ τὶς προφητεῖες τους (Δαν. 7,2-9 καὶ Ἰεζ. 2,1). Στὸν Ἅγιο Βλάσιο τῆς περιοχῆς Salve κοντὰ στὴν Leuca διακρίνονται πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη παλαιότερας φάσεως λείψανα μορφῆς σὲ μετάλλιο ποὺ εὐλογεῖ, φερῶν καὶ τροχῶν, ἀδήλου χρονολογίας²⁴. Στὸ ἀέτωμα τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Celsorizzo, τοῦ 1283, ὁ Χριστὸς σὲ μετάλλιο κρατεῖ πορφυρὸ εἰλητάριο καὶ πλαισιώνεται ἀπὸ τὰ εὐαγγελικὰ σύμβολα καὶ σεραφεῖμ ἢ χερουβεῖμ²⁵, ἐνῶ στὴν ἀψίδα τοῦ San Vito Vecchio κοντὰ στὴν Gravina di Puglia, τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος, ὁ Χριστὸς ἐν δόξῃ εἰκονίζεται σὲ μετάλλιο ποὺ κρατοῦν τέσσερις ἄγγελιοι²⁶. Στὸν ὀψιμώτερο Σωτήρα τῆς Sanarica τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα καταλαμβάνουν λείψανα Θεοφανείας μὲ μετάλλιο ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ τὰ ζῶδια, τῶν ἀρχῶν ἴσως τοῦ 15ου αἰῶνος, ἐνῶ στὴν

ἀψίδα εἶναι ζωγραφισμένη ἡ Μεταμόρφωση²⁷. Στὴν ὄροφῆ σπηλαιώδους ναοῦ στὴν θέση La Favana στὸ Veglie (Lecce) ὁ στηθαῖος Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν κρατεῖ βιβλίον ἀνοικμένο στὸ ἐδάφιο 10,9 τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου (ἐγὼ εἰμὶ ἡ θύρα). Τὸ μετάλλιο περιβάλλεται ἀπὸ τὰ ζῶδια, δύο σεραφεῖμ καὶ τροχούς²⁸. Βλέπομε λοιπὸν ὅτι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος ἢ τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν, περιβαλλομένου ἀπὸ τὰ ζῶδια καὶ ἀγγελικὲς δυνάμεις, ἦταν ἀρκετὰ συχνὴ στὴν γειτονικὴ Ἀπουλία, μὲ τὴν ὁποία ἡ Κέρκυρα εἶχε πολλὲς ἐπαφές, στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς δευτέρας χιλιετίας, καὶ ἐπεβίωσε ἐκεῖ μέχρι τὸν 15ο αἰῶνα. Τὸ ἐδάφιο τοῦ κατὰ Ἰωάννην εὐαγγελίου στὸ βιβλίον ποὺ κρατεῖ ὁ Χριστὸς στὸν Ἅϊ-Μιχαήλη (Ἐγὼ εἰμὶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου) ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ ἀπεικονίσεις τοῦ Παντοκράτορος²⁹.

Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἀντὶ τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου ἢ τῆς Δεήσεως ὁ ἐπώνυμος τοῦ

²⁴ Αὐτ., 201.

²⁵ Αὐτ., 191-193, πίν. Ib.

²⁶ V. Pace, «La pittura delle origini in Puglia», *La Puglia fra Bisanzio e l'Occidente*, Μιλάνο 1980, 378-385.

²⁷ Berger, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 21), 181, 196. Στὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ καππαδοκικὰ παράλληλα ἀπεικονίσεις τῆς Μεταμορφώσεως στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ ποὺ ἀπαριθμεῖ ὁ Berger, ἄς προστεθεῖ καὶ ὁ

Ἅγιος Δημήτριος στὴν Κέρια τῆς Μέσα Μάνης, τὶς τοιχογραφίες τοῦ ὁποίου ἡ Σ. Καλοπίση εἶχε χρονολογήσει γύρω στὸ 1300 (N. B. Δρανδάκη, *Μάνη καὶ Λακωνία*, τ. Β', Ἀθήναι 2009, 372-373, πίν. 127β, 128α).

²⁸ Berger, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 21), 198-199, πίν. IIIb, IVa.

²⁹ K. Wessel, «Das Bild des Pantokrator», *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg 1966, 529-530.

Εἰκ. 11. Ἄνω Κορακιάνα Κερκύρας, ναὸς Ἁϊ-Μιχαήλ, Ἡ βορεία πλευρὰ τοῦ κυρίως ναοῦ.

ναοῦ ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Ἡ ἀπεικόνιση στὴν θέση αὐτὴ τοῦ ἐπωνύμου ἀγίου, συνήθης κατὰ τὴν παλαιохριστιανικὴ περίοδο³⁰, ἐπιβιώνει στὶς ἀρχές τῆς δευτέρας χιλιετίας σὲ περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος, ὅπου παρατηροῦνται ἀρχαῖοιμοὶ στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, π.χ. στὴν Νάξο, τὴν Κρήτη, τὰ Κύθηρα καὶ τὴν Μάνη³¹. Στὴν Κέρκυρα οἱ ἐπώνυμοι ἅγιοι κοσμοῦν τὶς ἀψίδες τοῦ δικόγχου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μερκούριου στὸν γειτονικὸ Ἅγιο Μάρκο, χρονολογημένου στὸ 1074/5³².

Ἡ τοποθέτηση γραπτῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς στὴν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ, ἄλλοτε κάτω καὶ ἄλλοτε πάνω ἀπὸ τὸ παράθυρο, εἶναι ἀρκετὰ συνηθισμένη³³. Κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς ἀψίδας, ὅπως στὴν περίπτωσή μας, εἶναι ζωγραφισμένες μεταξὺ ἄλλων ἐπιγραφὲς στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα στοὺς Ἐπάνω Μπουλαριοὺς τῆς Μέσα Μάνης (991/2)³⁴, στὸν Ἅγιο Μερκούριο κοντὰ στὸν Ἅγιο Μάρκο τῆς Κερκύρας (1074/5)³⁵, στὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸν Διασορεῖτη στὸ Χαλκὶ τῆς Νάξου³⁶, στὸν Τα-

³⁰ Ihm, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 19), 113 120.

³¹ Vocotopoulos, «Fresques», 172. M. Meladini Georgopoulou, «Le décor apsidal des églises byzantines de Kythéra (Cythères)», *Actes du XVe CIÉB*, τ. ΠΒ, Ἀθήνα 1981, 449 468. Σ. Κουκιάρη, «Ἡ θέση τοῦ ἐπωνύμου ἀγίου στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ (γενικὲς ἀρχές)», *Κληρονομία* 22 (1990), 106 107. Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 113 120.

³² Vocotopoulos, «Fresques», 157 159, 172, εἰκ. 4, 6, 11.

³³ Βλ. Ντ. Μουρίκη, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος*, Ἀθήνα 1978, 10, 67, εἰκ. 11. Ρ. Ἐτζεόγλου,

«Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παναγίας Ἀνδρομπεβίτζιας στὴ Μεσονιακὴ Μάνη», *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μανώλη Χατζηδάκη*, τ. Ι, Ἀθήνα 1991, 173 174. Κατὰ τὴν συγγραφέα ἡ θέση αὐτὴ ἐπιλέγεται γιὰ νὰ μνημονεύονται ἀπὸ τὸν ἱερέα τὰ ἀναγραφόμενα ὀνόματα.

³⁴ Ν. Β. Δρανδάκη, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήνα 1995, 365, εἰκ. 6.

³⁵ Vocotopoulos, «Fresques», 154, εἰκ. 3.

³⁶ Νάξος, Ἀθήνα 1989, 79, εἰκ. 4. Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἐξίτηλη ἢ δὲν γράφηκε στὸ πλαίσιο ποὺ εἶχε προβλεφθεῖ.

ξιάρχη Μιχαήλ στὸν Ἐμπολα τῆς Καλύμνου³⁷, στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Ποταμοῦ καὶ στὸν Ἅγιο Πέτρο Ἀραίων στὰ Κύθηρα³⁸, στὴν Ὁμορφή Ἐκκλησία τῆς Αἴγινας.

Τὸ σωζόμενο τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς θυμίζει ἀνάλογη διατύπωση σὲ ἐπιγραφή τοῦ 1020 στὴν κρύπτη τῶν Ἁγίων Μαρίνας καὶ Χριστίνας στὸ Carignano, 15 χλμ. βορειοδυτικὰ τοῦ Ὑδροῦντος: ... τοῦ πόθῳ πολλῶ ἀνιστορήσαντος τὰς πανσέπτας εἰκόνας ταύτας ...³⁹.

Ὁ ἀριθμὸς 99 (99) στὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς τῆς ἀψίδας εἶναι ἰσοψηφία τῆς λέξεως Ἀμήν⁴⁰. Ἡ ἰσοψηφικὴ αὐτὴ βραχυγραφία ἀπαντᾷ ἀρκετὰ συχνὰ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο σὲ παπύρους καὶ ἐπιγραφὰς τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους⁴¹ ἀλλὰ καὶ στὴν Δροσιανὴ τῆς Νάξου, τὸν 7ο αἰῶνα⁴². Κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους συναντᾶται πολὺ σπάνια. Παραδείγματα εἶναι γνωστὰ στὸν Ἅγιο Ἐρμόλαο τοῦ Κακαβᾶ στὴν Νάξο, στὸν Ἅγιο Μερκούριο στὴν Κέρκυρα καὶ σὲ τρία μνημεῖα τῆς γειτονικῆς Ἀπουλίας: τὴν Santa Maria della Croce στὸ Casaranello, περὶ τὸ 1000, τὴν κρύπτη τῶν Ἁγίων Μαρίνας καὶ Χριστίνας στὸ Carignano, τοῦ 1020, καὶ τὴν Madonna dell'Itri στὴν Nociglia⁴³.

Ἄν ἐξαίρεσομε τὴν διακόσμηση τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας, ὅπου εἰκονίζονται οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι καὶ ἄλλος ἓνας ἐπίσκοπος, ὅπως ἐπεκράτησε ἀπὸ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 11ου αἰῶνος, καθὼς καὶ τὴν παράσταση ἑνὸς διακόνου μεταξὺ κεντρικῆς καὶ νοτίας κόγχης καὶ τοῦ Προδρόμου στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ, ἡ εἰκονογράφηση τῆς κάτω ζώνης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος μὲ ἀγίους διαφόρων κατηγοριῶν – ἕναν προφήτη, ἀγίες, ἰαματικούς ἀγίους, στρατιωτικούς, τοὺς ἰσαποστόλους Κων-

σταντῖνο καὶ Ἑλένη – παραπέμπει στὴν πρὸ τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰῶνος περίοδο, ὅταν δὲν εἶχε ἀκόμη καθιερωθεῖ ἡ ἀπεικόνιση στὴν θέση αὐτὴ ἀποκλειστικὰ ἐπισκόπων καὶ διακόνων.

Μετωπικοὶ ἱεράρχες ζωγραφίζονται συστηματικὰ στὶς ἀψίδες ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα⁴⁴. Τὸν 12ο αἰῶνα ἀντικαθίστανται σταδιακὰ στὶς περισσότερες ἐκκλησίες ἀπὸ συλλειτουργοῦντες ἐπισκόπους, ἐστραμμένους πρὸς τὸ κέντρο μὲ ἀνεπτυγμένο εἰλητάριο στὰ χέρια⁴⁵. Ὁ ἀριθμὸς τους ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν διαθέσιμο χῶρο· συνήθως εἰκονίζονται τέσσερις, ὅπως στὸ ἐξεταζόμενο μνημεῖο. Ἀπὸ τὴν ζώνη τῶν ἱεραρχῶν τοῦ Ἁϊ-Μιχαήλ κρέμεται ἐγχείριον, συνηθισμένο ἐξάρτημα τῆς ἐπισκοπικῆς ἀμφιέσεως ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα, τὸ ὁποῖο τὸν 13ο-14ο αἰῶνα ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸ ἐπιγονάτιον⁴⁶. Κατὰ κανόνα τὶς κεντρικὲς θέσεις καταλαμβάνουν οἱ συγγραφεῖς τῆς Θείας Λειτουργίας ἅγιοι Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ Βασίλειος⁴⁷. Στὸν Ἁϊ-Μιχαήλ ὡστόσο ὁ Χρυσόστομος εἰκονίζεται στὸ ἄκρο καὶ τὴν θέση του καταλαμβάνει ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, πρὸς τὸ 1028 εἶχε καθιερωθεῖ μαζί μὲ τοὺς προηγούμενους ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες. Ὁ ἱεράρχης στὸ ἄκρο δεξιὰ εἶναι πιθανότατα, ὅπως εἶδαμε, ὁ ἅγιος Νικόλαος, ὁ ὁποῖος πολὺ συχνὰ καταλαμβάνει τὴν τετάρτη θέση δίπλα στοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες⁴⁸.

Ἡ ἀπεικόνιση διακόνων στὸ Ἱερό, πρὸς μαρτυρεῖται στὴν Καππαδοκία ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα, γενικεύεται τὸν 11ο⁴⁹. Στὰ νησιὰ τοῦ Ἰονίου ὁ ἀρχιδιάκονος Στέφανος κοσμεῖ τὸ Ἱερό στὸν δίκογχο ναὸ τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου, στὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος τῆς Κερκύρας, τοῦ

³⁷ Α. Κασιώτη, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχη Μιχαήλ στὸν Ἐμπολα Βαθὸν Καλύμνου», *Κάλυμνος. Ἑλληνορθόδοξος ὀρισμὸς τοῦ Αἰγαίου*, Ἀθήνα 1994, 225.

³⁸ Μ. Χατζηδάκη Ἰ. Μπίθα, *Εὐρετήριο Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν Ἑλλάδος. Κύθηρα*, Ἀθήνα 1997, 195, εἰκ. 5, 11 καὶ 284 285, εἰκ. 7, 18.

³⁹ Α. Jacob, «Inscriptions byzantines datées de la Province de Lecce (Carpignano, Cavallino, San Cesario)», *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, Anno CCCLXXIX, 1982, serie ottava, *Rendiconti, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche* XXXVII (1982), 47.

⁴⁰ Γιὰ τὶς ἰσοψηφίες βλ. P. Perdrizet, «Isopséphie», *REG* XVII (1904), 350 360 καὶ τὰ σχετικὰ λήμματα στὸ *DACL*, XVII, στ. 629 631 καὶ 1603 1606 τῶν L. Jalabert R. Mouterde καὶ H. Leclercq.

⁴¹ Βλ. *DACL*, I, στ. 1571 1572 (F. Cabrol) καὶ *Hellenica* XI XII (1960), 310 311 (L. Robert).

⁴² Ν. Β. Δρανδάκη, *Οἱ παλαιοχριστιανικὲς τοιχογραφίες στὴ Δροσιανὴ τῆς Νάξου*, Ἀθήνα 1988, 46, 48 49.

⁴³ Γ. Μαστοροπούλου, *Νάξος. Τὸ ἄλλο κάλλος. Περιηγήσεις σὲ βυζαντινὰ μνημεῖα*, ἄ.τ., ἄ.ἔ., 218, εἰκ. 180. Vocotopoulos, «Fresques»,

152 154, εἰκ. 2. Jacob, «Inscriptions byzantines», ἔ.ἄ., 49 51, πίν. Ib, Ib. Τοῦ ἰδίου, «Un nouvel Amen isopséphique en Pouille (Nociglia, Chapelle de la Madonna dell'Itri)», *RSBN*, n.s., 26 (1989), 187 195.

⁴⁴ Βλ. π.χ. S. Gerstel, *Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary*, Seattle Λονδίνο 1999, 15 21. Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 135 146, 158.

⁴⁵ L. Hadermann Misguich, *Kurbinovo*, Βρυξέλλες 1975, 67 90. C. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, Λονδίνο 1982, 199 205. Gerstel, ἔ.ἄ., 21 23. Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 146 159.

⁴⁶ N. Thierry, «Le costume épiscopal byzantin du IXe au XIIIe siècle d'après les peintures datées», *REB* 24 (1966), 310 311. Walter, ἔ.ἄ., 21 22.

⁴⁷ Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 152 153.

⁴⁸ Αὐτ., 154.

⁴⁹ K. Papadopoulos, *Die Wandmalereien des XI. Jahrhunderts in der Kirche Παναγία τῶν Χαλκῶν in Thessaloniki*, Graz Köln 1966, 33 34. Jolivet Lévy, *Abside*, 343. Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 164 166.

1074/5 καὶ στὸν λίγο μεταγενέστερο Ἅγιο Νικόλαο στὸ Λαγοπόδο τῆς Ζακύνθου⁵⁰. Ἀπαντᾷ ἐπίσης στὴν κόγχη τῆς προθέσεως τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Φτερνὸ τῆς Λευκάδος, ποὺ ἔχει ἀποδοθεῖ στὰ τέλη τοῦ 13ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰῶνος⁵¹.

Ἡ ἀπεικόνιση τῶν ἱαματικῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ στὴν κόγχη τῆς προθέσεως καὶ δίπλα τῆς ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση μερίδος τοῦ ἁμνοῦ «εἰς τιμὴν καὶ μνήμην ... τῶν ἁγίων καὶ θαυματουργῶν ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ»⁵². Ἱαματικοὶ ἅγιοι, ἰδιαίτερα δημοφιλεῖς γιὰ εὐνοήτους λόγους, εἰκονίζονται συχνὰ ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα στὸ Ἱερὸ ναῶν τῆς Καππαδοκίας⁵³ καὶ σὲ ναοὺς τῆς γειτονικῆς Ἀπουλίας, ὅπως στὶς κρύπτες τοῦ Roggiardo, τοῦ Σωτήρος στὸ Giurdignano καὶ τοῦ Ἁγίου Λεονάρδου στὴν Massafra⁵⁴.

Ἡ παράσταση τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ τῆς ἁγίας Ἑλένης μὲ βασιλικά ἐνδύματα, ποὺ κρατοῦν ἀνάμεσά τους σταυρό, μαρτυρεῖται στὴν Καππαδοκία ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 10ου αἰῶνος⁵⁵. Ἡ ἀπεικόνισή τους στὸ Ἱερὸ Βῆμα σὲ ναοὺς τῆς Καππαδοκίας τοῦ 10ου καὶ 11ου αἰῶνος ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν ρόλο τους ὡς διαμεσολαβητῶν πρὸς τὸν Κύριο καὶ στὸν ἀποτροπαϊκὸ χαρακτήρα τοῦ σταυροῦ ποὺ κρατοῦν⁵⁶. Ὁ στρατιωτικὸς ἅγιος Θεόδωρος ζωγραφίζεται ἐνίοτε κοντὰ στὴν ἀψίδα σὲ ναοὺς τῆς Καππαδοκίας⁵⁷.

Ἡ παρουσία τοῦ προφήτη Ἡλίας στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἔχει ἐπισημανθεῖ τὸν 11ο αἰῶνα καὶ στὴν Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο Κορακιάνας⁵⁸. Πρόκειται γιὰ ἀρχαῖστικὸ στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο στὴν περίπτωση τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ τοῦ Ἁΐ-Μιχαήλ ὀφείλεται ἴσως στὴν δημοτικότητα στὴν περιοχὴ τοῦ προφήτη αὐτοῦ, ποὺ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση

σ' αὐτὸν τοῦ γειτονικοῦ ναοῦ στὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος, ὅπου εἰκονίζεται στὴν ἀψίδα ὡς ἐπώνυμος ἅγιος⁵⁹.

Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀσυνήθιστη στὸν ἑλλαδικὸ χώρο παρουσία τριῶν γυναικῶν στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τουλάχιστον ἡ μία φαίνεται ὅτι ἦταν ἱαματική. Πρόκειται προφανῶς γιὰ ἐπιλογή τοῦ κτίτορος⁶⁰.

Ποδέα στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ ἀπεικονίζεται κάτω ἀπὸ κόγχες καὶ στοὺς γειτονικοὺς ναοὺς τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου στὸν Ἅγιο Μάρκο καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Ἄνω Κορακιάνα⁶¹.

Ἡ μεγάλη ὁμοιότης στὴν τεχντροπία καὶ τὴν μορφὴ τῶν γραμμάτων καὶ ἰδιομορφίες, ὅπως ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἐπωνύμου ἁγίου στὴν ἀψίδα καὶ Θεοφανείας στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα, ἡ ποδέα, ἡ ἰσοψηφία τοῦ ἀμῆν, τὰ παραφορτωμένα μὲ διακοσμητικὰ θέματα ρούχα πολλῶν μορφῶν, ἀκόμη καὶ ἡ κυματιστὴ παρυφὴ τῶν ζωνῶν τοῦ κάμπου, ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ διακόσμηση τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Ἁΐ-Μιχαήλ ἔγινε ἀπὸ τὸ συνεργεῖο ποὺ διεκόσμησε τὸ 1074/5 τὸν Ἅγιο Μερκουρίου στὸ γειτονικὸ χωριὸ Ἅγιος Μάρκος καὶ ἐργάσθηκε, ἐπίσης, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Κορακιάνας. Ὁ ζωγράφος δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ ὁ ἴδιος. Ἡ σχεδίαση τῶν χαρακτηριστικῶν διαφέρει, ὅπως εὐκόλα διαπιστώνει κανεὶς συγκρίνοντας τοὺς ἱεράρχες τῆς ἀψίδας τοῦ Ἁΐ-Μιχαήλ, ποὺ διατηροῦνται καλύτερα, μὲ τοὺς προφήτες καὶ τὸν ἅγιο Βασίλειο στὶς κόγχες τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου καὶ μὲ τὶς δύο διατηρούμενες μορφὲς τοῦ Ἁγίου Νικολάου⁶². Ἡ σχηματοποίηση εἶναι μεγαλύτερη καὶ οἱ σκιερὲς ἐντονότερες στὸν Ἅγιο Νικόλαο. Οἱ κάπως καλύτερα διατηρούμενοι ἅγιοι τοῦ Ἁΐ-Μιχαήλ ἔχουν μᾶλλον πεζὰ χαρακτηριστικά, ἐνῶ οἱ

⁵⁰ Vocotopoulos, «Fresques», 160, εἰκ. 4. Βοκοτοπούλου, «Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἐπτάνησα», ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 4), 162, πίν. 7β. Τοῦ ἰδίου, «Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Λαγοπόδο τῆς Ζακύνθου», *Πελοποννησιακὰ Λ'1* (2011), 107, εἰκ. 4.

⁵¹ Π. Δημητράκοπούλου, «Ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν Λευκάδα ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο μέχρι τὸν 15ο αἰῶνα», *Ἐταιρεία Κυθηραϊκῶν Μελετῶν. Ἡ Διεθνὲς Πανίστιο Συνέδριο, Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006*, τ. I, Κύθηρα 2009, 198 200, εἰκ. 20.

⁵² F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, τ. I, Ὁξφόρδη 1896, 358. Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 166 168.

⁵³ Jolivet Lévy, *Abside*, 345.

⁵⁴ A. Jacob, «Les dédicaces des églises grecques de la Trinité à Martano et de la Théotokos à Calimera (Terre d'Otrante)», *Letteratura e storia meridionale. Studi offerti a Aldo Vallone*, τ. I, Φλωρεντία 1989, 82. M. Falla Castelfranchi, «I programmi iconografici del santuario nelle chiese rupestri del territorio di Fasano», *Quando abitavamo in grotta. Atti del I Convegno internazionale sulla civiltà rupestre, Savelltri di Fasano (BR), 27-29 novembre 2003*, Spoleto 2004, 113.

⁵⁵ Βλ. C. Walter, *The Iconography of Constantine the Great, Emperor and Saint*, Leiden 2006, 47, εἰκ. 40. Γιὰ τὴν παράσταση αὐτῆ, βλ. κυρίως N. Teteriatnikov, «The True Cross Flanked by Constantine and Helena. A Study in the Light of the Post Iconoclastic Re evaluation of the Cross», *ΔΧΑΕ ΙΗ'* (1995), 169 188 καὶ Walter, *The Iconography of Constantine the Great*, ἔ.ἀ., 39 52, 65 76.

⁵⁶ Jolivet Lévy, *Abside*, 344.

⁵⁷ Αὐτ., 344 345.

⁵⁸ Μαντᾶ, *Πρόγραμμα Ἱεροῦ Βήματος*, 162, εἰκ. 18. Vocotopoulos, «Fresques», 174, εἰκ. 20. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου, βλ. E. Voordeckers, «Élie dans l'art byzantin», ἐν *Élie le prophète, Bible, tradition, iconographie, Colloque Bruxelles 1985*, Louvain 1988, 155 195.

⁵⁹ Vocotopoulos, «Fresques», 157 158, εἰκ. 4, 6.

⁶⁰ Jolivet Lévy, *Abside*, 345 346.

⁶¹ Vocotopoulos, «Fresques», 163 164, 174, εἰκ. 16, 20. Γιὰ τὴν ποδέα βλ. A. Frolov, «La podéa, un tissu décoratif de l'église byzantine», *Byzantion XIII* (1938), 461 504.

⁶² Vocotopoulos, «Fresques», εἰκ. 7, 8, 10, 21 22.

μορφές του Αγίου Μερκουρίου αποπνέουν ήρεμία και υπερβατικότητα και του Αγίου Νικολάου με το πλάγιο βλέμμα και τα σφικτά χείλη προδίδουν ένταση.

Οι τοιχογραφίες του 11ου αιώνας του Άι-Μιχαήλη εντάσσονται στην ιερατική ή έκφραστική τεχνοτροπία, μιὰ καλλιτεχνική κοινή, που κυριαρχεί από τον 9ο μέχρι τον 11ο αιώνα, κυρίως όμως το β' τέταρτο του 11ου, σε όλη την έκταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και στις περιοχές που επηρέαζε, όπως η Βενετία και η Ρωσία. Την χαρακτηρίζουν η έμφαση στην πνευματικότητα των στατικών μετωπικών μορφών με σχηματοποιημένα αύστηρά χαρακτηριστικά και συχνά αδέξιες στάσεις, οι έπίπεδες επιφάνειες, ο τονισμός του γραμμικού στοιχείου. Άπαντα σε ψηφιδωτά σύνολα έμβληματικών μνημείων, όπως η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, ο Όσιος Λουκάς και η Αγία Σοφία Κιέβου αλλά και στις τοιχογραφίες ταπεινών ξωκκλησιών. Τον 12ο αιώνα εκτοπίζεται στα σημαντικά κέντρα από τα νέα καλλιτεχνικά ρεύματα αλλά έπιζει στην περιφέρεια, ιδίως στην περιοχή της Άδριατικής⁶³.

Στην ίδια τεχνοτροπία ανήκει και η αποτειχισμένη τοι-

χογραφία του αγίου Άρσενίου στον ναό των Αγίων Ίάσωνος και Σωσιπάτρου στην πόλη της Κερκύρας⁶⁴. Το πλάσιμο και η μορφή των γραμμάτων μοιάζουν πολύ με των μνημείων που μάς απησχόλησαν, και τα όρθάνοικτα μάτια θυμίζουν τους αγίους του Αγίου Μερκουρίου, τα λιγοστά όμως αυτά στοιχεία μιὰς μόνο μορφής δεν άρκοῦν για να δεχθούμε με βεβαιότητα ότι το ίδιο συνεργείο δούλεψε στην πρωτεύουσα του νησιού. Το βέβαιο είναι ότι κατά τα μέσα της β' πενηκονταετίας του 11ου αιώνας δραστηριοποιείται στην βόρειο Κέρκυρα ένα εργαστήριο άξιοπρόσεκτο για την χρήση αρχαϊστικών στοιχείων στην εικονογραφία (Θεοφάνεια στο ανατολικό άέτωμα, έπώνυμος άγιος στην άψίδα, ίσοψηφία του *άμην* στις έπιγραφές) και συγχρόνως νεωτερισμών, όπως η απεικόνιση της αγίας Μαρίνας που καταβάλλει τον Βεελζεβούλ στον ναό του Αγίου Μάρκου⁶⁵, καθώς και για την σχέση του με την μνημειακή ζωγραφική της Κάτω Ίταλίας. Οι κερκυραϊκές μάλιστα παραστάσεις της Θεοφανείας φαίνονται άρχειότερες από τα γνωστά ιταλιωτικά παραδείγματα.

Panayotis L. Vocotopoulos

THE BYZANTINE WALL PAINTINGS OF SAINT MICHAEL *STO VOUNO* IN ANO KORAKIANA, CORFU

The single-aisled timber-roofed church of the St. Michael in Ano Korakiana on Corfu has incorporated in its east part an older church decorated with wall paintings that survive in poor condition. In the semi-dome of the apse the eponymous saint is depicted in bust form while four bishops are depicted frontally in the semi-cylinder. A Theophany is painted in the eastern gable with Christ Pantocrator in bust form, surrounded by the evangelic symbols and two cherubim, and on the east and side walls of the sanctuary saints belonging to various categories are

frontally depicted: St. John the Baptist, a deacon, healing saints, St. Theodore, the Prophet Elijah, female saints, Sts Constantine and Helen. An inscription in the apse preserves the isopsephia 99? (*amen*). These wall paintings reveal a close relationship with the wall paintings of the neighboring church of St. Merkourios, 1074/5, the church of St. Nicholas at Ano Korakiana and churches of Apulia, and are dated to the middle of the second half of the 11th century.

⁶³ Για την ιερατική τεχνοτροπία, βλ. Vocotopoulos, «Fresques», 178-180. Βοκοτοπούλου, «Η βυζαντινή τέχνη στα Έπτάνησα», έ.ά. (ύποσημ. 4), 174-175. C. Mango, «Lo stile cosiddetto «monastico» della pittura bizantina», *Habitat-Strutture-Territorio*, Galatina 1978, 45-62. Πρβλ. O. Popova, «The Ascetic Trend in Byzantine Art of the Second Quarter of the Eleventh Century and its Subsequent Fate»,

Νέα Ρώμη 2 (2005) (*Άμπελοκήπιον. Studi di amici e colleghi in onore di Vera von Falkenhausen*, τ. II), 243-257.

⁶⁴ Vocotopoulos, «Fresques», 177-178, εικ. 23. Π. Λ. Βοκοτοπούλου, «Οι τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Ίάσωνος και Σωσιπάτρου», έ.ά. (ύποσημ. 17), 116-118, 121, εικ. 1.

⁶⁵ Vocotopoulos, «Fresques», 161-162, εικ. 14.